

MIT TANULHATNAK A TÖRTÉNÉSZEK HANKISSTÓL?

WHAT COULD HISTORIANS LEARN FROM ELEMÉR HANKISS?

Pók Attila

történész, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese,
a közszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete kutatója
attila.pok@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Írásomban a „nagy generációhoz” tartozó történészként vizsgálom Hankiss Elemér életművét – olyan értelmiségiként, akinek gondolkodását nagymértékben formálták az 1968-as események: a Varsói Szerződés tagjainak inváziója Csehszlovákia ellen, a diákmozgalmak, a Martin Luther King elleni merénylet stb. Vázolom az 1960-as évek végi, 1970-es évek eleji főbb nemzetközi és magyarországi fejleményeket, hogy ebben a kontextusban értelmezhesük Hankiss Elemér első jelentős műveit. Rámutatok, hogy első nagy hatású (Makkai László történész tekintéllyel közösen írt) könyve a 16–17. századi Anglia művelődéstörténetéről csak látszólag áll távol későbbi kutatásaitól. Hiszen Hankiss leginkább az egyéni-kollektív psziché és a társadalmi-politikai történések közötti összefüggéseket próbálta feltárni az irodalomból, a zenéből és a képzőművészetből merítve. Ugyanezt teszi a problémafelvetés szempontjából is, amikor az 1970–80-as évek magyar társadalmával foglalkozik, csak tudományágot és módszert vált: az irodalomtörténész átváltozik a társadalmi értékeket kutató szociológussá. A 20. század végén már a filozófia és az antropológia ösztönözte arra, hogy ugyanazokat a kérdéseket globális szinten vizsgálja. Nem lehet egyetlen diszciplína szaktekintélyének minősíteni, „multidiszciplináris személyiség”. Mit tanulhatnak a történészek mindebből? – ezt a kérdést vizsgálom cikkemben.

ABSTRACT

The paper examines Elemér Hankiss's lifework from the perspective of a historian of the so-called '68 generation', intellectuals whose mindset was, to a great extent, shaped by the events of 1968: the Warsaw Pact invasion of Czechoslovakia, the student movements, the assassination of Martin Luther King etc. It also refers to the major international and Hungarian cultural developments of the late 1960s and early 70s, and puts Elemér Hankiss' first influential publications into this context. It points out that his first major book (written together with a prestigious Hungarian historian, László Makkai) on the cultural history of England in the 16th and 17th centuries is only seemingly distant from his later research. Namely, Hankiss was most interested in the interrelationship of individual and collective psyches and socio-political developments using literature, music and fine arts as sources. From a problem-setting perspective he does the same when dealing with the Hungarian society of the 1970s and 1980s, but he changes the discipline and the method: the literary historian turns into a sociologist of social values. By the late 20th

century, philosophy and anthropology inspired him to tackle the same issues on a global level. He cannot be classified as specialist of one single discipline, he is a 'multidisciplinary personality'. What can historians learn from all this? In my paper I investigate the question.

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, irodalomtörténet, rendszerváltás, érvek, ellenérvek, társadalom, kérdezés

Keywords: Hankiss, Kőszeg, history of literature, democratic transformation, argument, counter-argument, society, questioning

1968 és 1973 között jártam az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történelem–angol szakára. 1968 kritikus év a II. világháború utáni történelemben: generációnk gondolkodását meghatározó eseményei a diákmozgalmak Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban, a prágai tavasz ígérete, majd az augusztusi kiábrándulás, a Varsói Szerződés csapatainak bevonulása a szocializmus egy új modelljével próbálkozó országba. Április 4-én lett merénylet áldozata Martin Luther King, a Nobel-békedíjas amerikai polgárjogi harcos. Október 31-én Johnson elnök bejelenti, hogy az Egyesült Államok Vietnam egész területén megszünteti a bombázásokat, és néhány nap múlva a republikánus Nixont választják amerikai elnökké. Magyarországon sem a pangás éve ez az esztendő, megindul az új gazdasági mechanizmus, viták folynak a csehszlovákiai helyzetről, nem sokkal a bevonulás előtt kezdik játszani a mozik Kovács András új filmjét, amelynek címe oly sokat mond a légréőről: Falak. Egyik első egyetemi élményünk az volt, hogy intenzív eszmecserék zajlanak a demokrácia korlátairól és lehetőségeiről. A generációnkhoz tartozó Földes György mai visszatekintése szerint az ország az új gazdasági mechanizmussal a piacgazdasági rendszerbe próbált beilleszkedni, szerinte az országban 1968-ban ért csúcspontjára a desztalinizációs folyamat, ekkor volt nálunk a hatalomnak legnagyobb a kritikai tűrőképessége, és ekkorra szerezte vissza az ország nemzeti önbecsülését. Fiaatalabb kollégáink inkább a korlátokat emelik ki 1968-ra emlékezve. Az 1955-ben született Juhász József szerint a Szovjetunió nem engedhette meg sem a jugoszláv, sem a csehszlovák, sem a magyar „alternatív szocialista” kísérleteket, mert ezzel saját legitimitását kérdőjelezte volna meg. Az 1978-ban született Mítrovits Miklós a lengyel 1968-ból azt emeli ki, hogy a márciusi diáktüntetések leverése, az ellenvélemények elfojtása után a lengyelek nem hittek többé abban, hogy a szocialista rendszer belülről megreformálható. Mítrovits nemzedéktársa, Bartha Eszter úgy véli, hogy 1968 egyedülálló lehetősége lett volna a baloldalnak, hogy átértékelje önmagát, ez azonban nem történt meg, ezért nem volt esélye sem arra, hogy az 1989-es rendszerváltozásokban előremutató szerepet játsszon. Évfolyam- és csoporttársainkkal sokat vitatkoztunk egyetemi éveink során és azt

követően is arról, hogy mik a szocialista rendszer megújulásának, az „emberarcú szocializmus” kibontakozásának lehetőségei általában és Magyarországon 1956 és 1968 tapasztalatai alapján. Szembesülnünk kellett (leginkább azoknak, akik tudományos, oktatói, népművelési pályára készültek, majd ezeken a területeken is helyezkedtek el) a mindenkori tágabb horizontú, cselekedni akaró és képes pályakezdők dilemmájával. A meglévő intézményekbe, kutatási hagyományokba beépülve kezdünk dolgozni, vagy az egyetemi évek felelősség nélküli szabad gondolkodását folytatva inkább az újat keressük, járatlanabb utakon induljunk, próbáljuk minél tágabbra nyitni horizontunkat, döntsünk le minél több ideológiai és megszokás szülte korlátot. A korlát persze a szakadékba zuhanástól is védhet, de ezt nem mindig érzékeltük, érzékeljük. Az 1970-es években és az 1980-as évek elején akkori világunkat, az örökkévalónak tűnő bipoláris világrendszert, a Kádár-korszak látványos konszolidációját majd lassú korhadását megérteni akaró korosztálytársaim számos egyéb mű mellett a fiatal Marx írásait, Tőkei Ferenc ázsiai termelési módról szóló tanulmányait, Szücs Jenőnek a nemzetfogalomról és Európa régióiról írott munkáit, Immanuel Wallerstein világrendszer-elemzéseit, Marcuse „egydimenzionális” emberéről szóló fejtegetéseit, Bibó István értelmezéseit a huszadik századi magyar történelemtől olvasták, vitatták. Sokan próbálták, keveseknek sikerült jól értelmezniük Lukács György munkáit, kíváncsian vártuk a *Valóság*, a *Nagyvilág*, a *Kortárs*, az *Új Írás* havonta megjelenő füzeteit, kapósak voltak a Gondolat Kiadó *Társadalomtudományi Könyvtárának*, az *Európa nagy korszakai*, az *Európai Antológia* című sorozatainak kötetei, Csoóri Sándor, Juhász Ferenc, Pilinszky János versei, Fábri Zoltán, Kovács András, Makk Károly filmjei, Jack Kerouac, J. D. Salinger, Alekszandr Szolzsenyicin, Ernest Hemingway, Jean Paul Sartre, Simone de Beauvoir magyarra fordított könyvei, idézni illett Esterházy Pétert és Papp Zsoltot, hallgatni kellett David Ojsztrahot és Leonard Bernsteint, a *Hairt*, a *West Side Storyt*. Minden rendszer nélkül soroltam itt neveket és címeket – nagy étvággal habzsoltuk mindazt a szellemi ételmezt, amit csak elérhettünk, kerestük helyünket, céljainkat.

Ebben a légkörben jelentettek nagyon sokat az 1970-es évek közepétől nemcsak a mi generációnk, hanem más magyarországi generációk társadalmunkról és a világról gondolkodni akaró és képes tagjai számára a korábban inkább csak irodalmár körökben ismert Hankiss Elemér sűrűsödő írásai, amelyek szokatlan, néha meghökkentő gondolatfűzésekkel, asszociációkkal, és leginkább provokatív kérdésekkel először inkább szűkebb értelmiségi körökben, majd a *Társadalmi csapdák* megjelenése után sok ezer példányban terjedve váltak a mindennapi közbeszéd tárgyává. A széles körben ismertté vált társadalomtudós gyakran és örömmel nyilatkozott lapokban, rádióban, televízióban, gyorsan elhadart mondatai plasztikus hasonlatokkal, sokfelől vett irodalmi példákkal a társadalmat ténylegesen foglalkoztató kérdésekről adtak szelíden szellemes, mégis mélyrehatóan kritikus véleményeket. Ekkorra már túl volt szakmai élete első, irodalom-

történész korszakán, és leginkább az értékszociológia foglalkoztatta. Viszonylag fiatalon szerezte meg az akadémiai „nagydoktori” címet, munkássága az MTA I. Irodalomtudományi és IX. Állam- és Jogtudományi osztályán művelt diszciplínákhoz is kapcsolódott, de számára az akadémiai tagság ugyanúgy nem volt cél, mint bármilyen tudományirányítási vagy közéleti pozíció megszerzése. Nem arra törekedett, hogy minél mélyebben ássa be magát egy szűkebb kutatási témába, és így szerezzon elismerést, hanem párját ritkító szellemi nyitottsággal és érzékenységgel olyan témákat választott, amelyeket ő aktuálisnak érzett, és munkásságának széles körű társadalmi visszhangja mutatja, hogy azok is voltak.

MIT TANULHAT SZEMÉLYISÉGÉTŐL, MUNKAMÓDSZERÉTŐL, MUNKÁIBÓL A TÖRTÉNÉSZ?

A választ avval kell kezdenünk, hogy Hankiss első komoly publikációja történeti témájú és módszerű: az a megtiszteltetés érte, hogy a nála tizennégy évvel idősebb, nagy tekintélyű történésszel, Makkai Lászlóval együtt készíthette el a Gondolat Kiadó *Európa nagy korszakai* című sorozata számára az *Anglia az újkor küszöbén* című könyvet. Makkai Lászlót feltehetőleg édesapja révén ismerhette meg, Makkai valószínűleg olvasta Hankiss Hamlet-esszéit, így eshetett rá a választása. Fogalmi keretei, általánosításai illeszkednek szerzőtársáéhoz hasonlóan az akkori marxista hangvételhez, de könnyedén, színesen írva, rengeteg kevéssé ismert irodalmi, művészeti forrásra támaszkodva eleveníti meg leginkább az Erzsébet-kor mindennapjait, a tudományok, a művészetek, az iskolák, a templomok világát. Röviddel ez után a könyv után egy másik, igen érdekes, angol vonatkozású művelődéstörténeti könyvet is publikált *A régi Anglia hétköznapjai* címmel, a Gondolat Kiadó *Európai antológia* című sorozatában tett közzé egy válogatást a *Spectator* folyóirat írásából. A *Spectator* volt Európa első irodalmi folyóirata, pontosabban napilapja, 1711. március 1. és 1712. december 6., illetve 1714. június 18. és december 20. között vasárnap kivételével mindennap megjelent. Igazi Hankissnak való feladat volt a válogatás, hiszen a sok belső harc után konzolidálódó, de a konzervatívabb, inkább a birtokos nemesség érdekeit védő tory és a liberálisabb, inkább a kereskedő, polgári rétegek, a whigek küzdelmétől szenvedő, de a világpolitikát meghatározó hatalommá érő Anglia életének, számtalan politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális eleméről szólnak a cikkek. Hankiss kedvére lehetett ez a napi élet sokszínűségét is tükröző lap, és különösen szerkesztőinek (Joseph Addison és Richard Steele) konfliktusokat felfedő, de azok elsimítását sugalló szemlélete. Bevezetője a szerkesztők mérsékelt, kiegyensúlyozott harmóniára, józan értelmességre törekvését, a szélsőségeket nyesegető szellemét emeli ki. A témák általában nem véletlenül találhatnak művelőikre, már ez a két munka is sokat tükröz Hankiss egy további évtized alatt kiterjedő kutatói, gondolkodói habitusából. Talán nem túlzás ugyanis, ha rendkívül sokirá-

nyú munkásságának alapozó élményét a Hamlet-probléma megértésének igényében látjuk. Harminckilenc évesen védte meg *Shakespeare Hamletja. Kísérlet a tragédia társadalmi hatásának leírására* című kandidátusi disszertációját, s már hat évvel később beadta *Az irodalmi mű mint komplex modell* című, akadémiai doktori disszertációját. A két disszertáció között teszi közzé *Az irodalmi kifejezések lélektana* című könyvét, valamint *A népdaltól az abszurd drámáig* című tanulmánygyűjteményét. Az utóbbi témái Hamlettől József Attiláig és a magyar slágerszövegek tartalomelemzéséig terjednek, de a lényeg az elméleti és módszertani útkeresés. Az érdeklő Hankisst, hogy a lélek rezdüléseinek dinamikája hogyan függ össze a társadalom mozgásformáival, a mindenkori kisebb-nagyobb változások gyökereivel. Egy olyan időszakban, amikor még senkinek sem jutott eszébe, hogy az érzelmek történetét történettudományi kutatás tárgyává tegye, Hankiss az irodalmi elemzésből indulva jut el ehhez a kérdéshez, Shakespeare korának művelődéstörténet-központú vizsgálata, a Hamlet-kritika, Hamlet „utóéletének” kutatása egy saját korát megérteni akaró „public intellectual” mélyre fűrő és nagy ívű útkeresése.

A két angol, művelődéstörténeti vonatkozású munka még a kreatívan alkalmazott marxista fogalomrendszer keretei között alkot maradandót: értelmezésében a 18. századi Anglia a két felső réteg, a gazdag kereskedő polgárság és a közép- s nagybirtokos nemesség uralmának háborítatlan fénykora. Ebben az időben Hankiss az igen nyitott gondolkodású, Sötér István és Klaniczay Tibor által vezetett MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa, itt ismerkedik meg a strukturalizmussal, amely átrajzolja horizontját. Olyan eszközhöz jut, amely a művek „öntörvényűségéből” indul ki, nem a valóság mechanikus tükrözéséből. Igazi kérdése a társadalomban csetlő-botló individuumok korlátainak és lehetőségeinek feltérképezése, s így találja meg az egyéniségéhez, kérdésfeltevéseihez legközelebb álló diszciplínát, az értékiszociológiát. Melyek a társadalmakat jól láthatóan és alig érzékelhetően meghatározó értékek, szinkronban vannak-e változásaik a politikai, gazdasági, társadalmi átalakulások ütemével? Rátalált azokra a szociológus szakemberekre, akiktől megtanulhatta a szociológiai adatfelvételek és adatértékelések technikáját. Az így feltárt értékrendszerek, értékhierarchiák történeti hátterét keresve forgatta történetírók munkáit, de a Manchin Róberttel és Szokolczay Árpáddal együtt készített, összefoglaló *Folyamatosság és megszakítottság* című nagy könyvük sohasem jelent meg. Eredményeik azonban sok kisebb-nagyobb publikációban igen sok emberhez jutottak el. Egyik fő következtetésük az volt, hogy az angolszász világra jellemző, felelős, polgári individualizmussal szemben a virágkorát élő kádári Magyarországon önző, irigykedő „negatív individualizmus” érvényesül. Ideáig jutva ne felejtjük kérdésünket: mit tanulhat Hankisstól a történész?

Az eddig elmondottak alapján azt, hogy abból a témából lesz jelentős visszhangot kiváltó kutatási eredmény s nem csupán bibliográfiai tétel, amely valamilyen

módon a kutató saját problémája is mind személyes, mind közéleti értelemben. Csak egy történettudományi példával élve: az első világháború és Trianon tapasztalata nélkül más lett volna Szekfű Gyula, Mályusz Elemér vagy Hajnal István munkássága, a történeti Magyarország összeomlásának okait keresve születtek kutatási irányokat máig befolyásoló forráskiadványok és monográfiák. És ha a Szekfű Gyula akadémiai tagságával kapcsolatos döntésbe nem is számították be a legtöbb magyar középosztályhoz tartozó család könyvespolcán ott lévő *Három nemzedéket*, mégis, az ebben a nagy ívű, könyvterjedelmű esszében leírt gondolatai hatottak a leginkább.

Kézenfekvő igény, de korántsem mindig valósul meg a történészi témaválasztásban az, hogy ne csak a történész és szűk szakmai környezete számára legyen fontos és izgalmas egy kutatatandó téma, hanem közvetve-közvetlenül legyen az releváns az őt körülvevő társadalom számára is. Természetesen minden szakmának megvan a maga belső értékrendje, mindennapi munkarendje, de igazán jelentős, a szűk kutatási területen túllépő, a szakma egészére és azon túlmenően a közgondolkodásra azok a kutatási eredmények hatnak, amelyek a jelen dilemmáit is érintik. Amikor 1956 után Molnár Erik, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója, volt miniszter, a kádári konszolidációt kritikusan támogató, építő, formátumos értelmiségiek egyike az 1956-os „ellenforradalom” okait keresvén politikai megfontolásokból vitát kezdeményez a nacionalizmus veszélyeiről, akkor az megélelné a szakmát, sőt, a legtágabb értelemben vett értelmiségi csoportokat ösztönzi vitára, és olyan, a közgondolkodást máig formáló művek megszületését segíti elő, mint Szűcs Jenő könyve a történelem nemzeti látószögéről. Miskolczy Ambrus lényegre törő megfogalmazásában: „Az 1956-os megtorlás utáni olvadás sajátos magyar revizionizmust hozott magával. Molnár Erik a nacionalizmusban, Révai József nacionalkommunista kurzusában látta a forradalom egyik kiváltó okát, és az ideológiai tisztázás jegyében a nemzet és az osztályharc történetiségének feltárása érdekében kezdeményezett – érzelmileg és tudományosan is – felszabadító hatású vitákat” (Miskolczy, 2014). Értékes szaktanulmányok publikálásával párhuzamosan zajlott a közéleti vita, a korabeli média lépten-nyomon kért fel történészeket, hogy a középkori magyar etnikai tudatról, a korajukkor függetlenségi mozgalmairól, a reformkorról vagy a kiegyezésről, sőt Trianonról és következményeiről, a nemzeti és vallási kisebbségek problémáiról beszéljenek. Ezt az ún. Molnár Erik-vitát Lackó Miklós dolgozta fel a legalaposabban, és ő az igen kevés magyar történész egyike, aki érdemben hivatkozik Hankiss munkásságának inspiráló hatására.

Felhívja a figyelmet arra, hogy az a magyar nacionalizmussal kapcsolatos önkritikus, de korántsem önromboló szemlélet, amely nemcsak a történész szakmában, hanem általában a magyar kultúrában, értelmiségi közéletben a 70-es–80-as évek fordulóján kibontakozik, Hankiss gondolataiból is táplálkozik. Hankiss figyelmeztet arra, hogy nálunk se odázódjék el a sérelmek feldolgozása, de vele

együtt a „megtisztulás” lehetősége sem. „A nemzeti-demokratikus megújuláshoz szükség van a nemzeti sérelmek feldolgozására és az önbírálatra is. De a megoldás csak akkor következhet be, ha az önvallomást feloldozás is követheti. Ezt a kommunista diktatúra évtizedei azonban, főleg 1947 után, megakadályozták” (Hankiss, 1979, 1982). Szűcs Jenő még jóval a rendszerváltozást megelőző időben írt megállapítása szerint is a társadalom egy része a nemzettudat tekintetében önkritikusan is szembe akart nézni a múlttal. De a frusztrációk (ezekből, tudjuk, bőven jutott a magyarságnak a 20. században) s a büntudat oldása nehéz folyamat, s Hankiss Elemért idézve: ha a frusztrációkat (és a büntudatot) oldó mechanizmusok nem indulnak be, két tévút marad: az elfojtások és a rossz irányú kompenzációk útja. Bibó István hasonló gondolatait a 60-as évek első felében talán még nem is ismerték vagy nem tudatosították (Lackó, 2008).

Hankiss 70-es, 80-as évekbeli hatását a történészekre nem sok lábjegyzet, hivatkozás bizonyítja, annál több olyan rádió-, tv-műsorra, publikus kerekasztal-beszélgetésre emlékeztethetünk, ahol történészek is eszmét cseréltek Hankiss-sal. Különösen a második társadalommal, mai szóhasználattal a civil társadalommal kapcsolatos gondolatai keltették fel ebben az időben a figyelmet, bár történész szempontból érdekesebb lehetett volna *Az érték tudat kiforratlansága* című írása, amely a hagyományos, marxista fogalmi keretbe bújtatva igen élesen vet fel alapkérdéseket: „Az egyenlőtlen fejlődés... elve nemcsak országok között, hanem egy-egy országon belül is érvényesül, nálunk, Magyarországon például 1945-ben társadalmi-politikai intézményrendszerünk ugrott előre, s évekig messze elmaradt mögötte a gazdasági fejlődés. A hatvanas–hetvenes években viszont a gazdasági élet vette át fokozatosan a vezető szerepet... és a társadalmi-politikai intézményrendszer került egyre nagyobb lépéshátrányba. Olyannyira, hogy ma már erősen fékezi a gazdasági fejlődést, és tudjuk, hogy alapos megreformálása nélkül nem birkózhatunk meg az elkövetkezendő években a sokasodó gazdasági problémákkal” (Hankiss, 1983). Majd arról ír, hogy a társadalmi tudat is lemaradt a gazdasági fejlődés mögött, és a korabeli magyar társadalomban keveredő négy jellemző értékrendről beszél, amelyek a magyar társadalom érték tudatát a huszadik században meghatározták. Ezek: a hagyományos keresztény értékrend, amely azt sugallja, hogy inséges élet mellett is lehet hittel, reményekkel teljes életet élni; a 16–17. században kialakult puritán-felhalmozó értékrend, amely a gyors felhalmozás érdekében korlátozza a rövid távú fogyasztást; a fogyasztói-hedonista értékrend, amely a javak fogyasztására koncentrál; végül pedig a 19. és a kora 20. század munkásmozgalmainak értékrendje, amely az adott társadalom megdöntésére és egy új társadalmi rend felépítésére mozgósít, viszont a konszolidálódott szocialista társadalomban az egyenlőség és biztonság jegyében korlátozza az emberi autonómiát.

Nem volt sokkal nagyobb visszhangja történészek között a *Kelet-Európai alternatívák* című, a rendszerváltás idején írott könyvének sem, amelyről pedig

számos politológus és szociológus írt mind elismerően, mind kritikusan, angol kiadásának köszönhetően külföldön is. A könyvben bevezeti és részletezi a társadalom szocialista elvek jegyében történő demobilizálásának fogalmát, amely történészek számára is jól alkalmazható, analitikus eszköznek ígérkezett. Egy 1982-es értékvizsgálat alapján állapítja meg Hankiss, hogy Magyarország Európa legindividualistább és legegoistább társadalma. Mindezek az állítások kihívások lehetnek volna különböző korszakok történészei számára, de a reagálások nem jutottak el a mélyre fúró történeti elemzések szintjére. A Hankisst életének utolsó mintegy két évtizedében foglalkoztató civilizációelméleti, filozófiai, antropológiai fejtegetések gyakori történeti utalásai ellenére sem mozgatták meg a történészek fantáziáját.

Összegezve: mit is tanulhattak (volna) tehát a történészek Hankiss Elemértől? Már említettem a személyes azonosulást a témával, a kutatott téma társadalmi relevanciáját, és ehhez még két fontos elemet fűzhetünk. Az egyik az, hogy merjünk kérdezni akkor is, ha csak részleges vagy bizonytalan válaszra adnak lehetőséget forrásaink és elméleteink, a nyitott kérdésről folytatott diskurzusnak is lehet olyan kulturális és társadalmi haszna, mint egy jól alátámasztott, megdönthetetlennek tűnő állításnak. S ne féljünk a nagyvonalú általánosításoktól, de legyünk nyitottak a legkeményebb ellenérvekre is.

A záró tanulság azonban inkább a figyelmeztetés: csak a Hankisshoz hasonló műveltségű, tehetségű, érzékenységű és szorgalmú ember hozhat létre egy ilyen multidiszciplináris, tudományágak között gyakran mozgó, kutató, jelentős életművet.

IRODALOM

- Hankiss Elemér (1979): *Társadalmi csapdák*. Budapest: Magvető Kiadó
Hankiss Elemér (1982): *Diagnózisok I.* Budapest: Magvető Kiadó
Hankiss Elemér (1983): Az értéktudat kiforratlansága. In: Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák/ Diagnózisok*. Budapest: Magvető Kiadó
Hankiss Elemér (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Lackó Miklós (2008): Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája. *Századok*, 142, 6, 1483–1536.
Miskolczy Ambrus (2014): Makkai László (1914–1989). *Magyar Tudomány*, 175, 10, 1258–1264.
<http://www.matud.iif.hu/2014/10/12.htm>